

PSYCHOLOGIE SEBEVRAŽDY

(Informativní náčrtek výzkumné koncepce)

JOSEF VIEWEGH

Psychologický ústav ČSAV, pobočka Brno

ABSTRACT

Psychology of the suicide.
(An informative draft of the research conception)

J. Viewegh

The study presents informative summary of research conception of the assignment solved by the author in the framework of the grant „Psychology of the Suicide“. The suggested conception follows from the assumption of the so-called balance suicide, i. e., of the autodestructive act carried out by a person essentially less normal on the basis of rational consideration as a balance of his/her life. The most suitable object for the psychological research into suicide seems to be longitudinal, presuicidal development with a structured suicidal motivation, as found just in the case of the balance suicide. The central importance in the suicidal development is given to the structure of motivation, and — in its framework — to the mechanism of evaluation (self-evaluation).

As a research means for the suicidal motivation study, the author chose the method of comparative analysis of biographical material (especially diaries) and artistic, if need be philosophical works of creative personalities with suicidal tendencies. The methodology should cover

the personality presuicidal development of the suicide, the materialization of his/her inner experience in the artistic or philosophical work included. It is a non-traditional modification of biographical and pathographic approaches. Methodology will be applied to the analysis of concrete creative personalities with suicidal tendencies, especially to the case of Ladislav Klíma (1878 — 1928), writer and philosopher, and other artists-suicides (H. Kleist, J. London, Kl. Mann, E. Hemingway, C. Pavés).

The comprehensive aim of the research project is to work out the psychological conception of suicide of the so-called balance type, and to verify possibilities of psychological research into suicidal motivation by means of comparative analysis of „life and work“ of a creative personality with suicidal tendencies.

key words:

balance suicide, suicidal motivation, presuicidal development, creative materialization, biographical method

klíčová slova:

bilanční sebevražda, suicidální motivace, presuicidální vývoj, tvůrčí objektivace, biografická metoda

Sebevražednost jako specificky lidský fenomén se objevuje ve všech údobích historického vývoje lidstva. Starší i novější etnografické a etnopsychiatrické studie ukazují, že sebevražda není vzácným jevem ani

**) Poznámka:* Příspěvek, který zde podáváme, je stručně nastíněným návrhem grantu č. 82502 „Psychologie sebevraždy“, který byl autorovi udělen Grantovou agenturou ČSAV pro období 1991/1992. Nejde tedy o výslednou studii, nýbrž o informativní náčrtek výzkumné koncepce, která je teprve postupně realizována. Proto také celý problémový a poznávkový fond (včetně citované literatury) je podán pouze v takovém rozsahu, aby bylo zřejmé celkové teoretické a metodologické zaměření daného úkolu.

Autor soudí, že širší psychologická obec by měla být alespoň takovouto stručnou formou systematicky seznamována s výzkumnými koncepcemi, které se staly podkladem pro udělení grantů (v rámci Akademie věd, popř. vysokých škol). Zvýšila by se tak informovanost o práci na našich výzkumných pracovištích a možnost širší spolupráce s kolegy — v praxi i ve výzkumu — kteří se zabývají obdobnou tematikou.

Došlo: 30. 10. 1991; J. V.; Psychologický ústav ČSAV, Žižkova 22, 616 62 Brno.

u národů a kmenů na primitivní úrovni civilizačního a duchovního rozvoje člověka (Dubitscher, 1965; Ellenberger, 1965).¹⁾

Sebevražda je výrazem jednoho — i když krajního — z hodnotových postojů člověka k životu a světu jako celku. Toto sjednocující hledisko činí ze suicidia problém sociálně civilizační a kulturní, tedy především psychologický, medicínský, filozofický a náboženský. Sebevražednost tak nutně přesahuje problémový rámec jediného vědního oboru. Proto i když v našem výzkumném projektu zůstáváme na půdě psychologie, vědomě otevíráme tuto tematiku i jiným oborům. Problematika sebevražednosti tak nabývá vskutku interdisciplinárního rozměru, který jí beze sporu náleží.

Za **sebevraždu** označujeme takový způsob autodestruktivního jednání, který zřetelně vyjadřuje vědomý úmysl jedince dobrovolně ukončit vlastní život a cílevědomou snahu zvolit k tomuto účelu prostředky, u nichž možno předpokládat, že k zániku vlastního života povedou. Uvedená definice obsahuje nezbytný psychologický předpoklad, že navenek (činem) projevené suicidální jednání je výrazem určitého (prožitkově podmíněného) postoje sebevraha k vlastnímu životu a smrti.

Z faktu, že autodestruktivní jednání je někdy doprovodným jevem u osob s psychickou poruchou (neurózou, psychopatií, v menší míře i psychózou), vyvozují někteří badatelé přesvědčení, že suicidální jednání je nutno a priori považovat vždy za výsledek nějakého patologického procesu. Vycházejí z předpokladu, že pud sebezáchovy je u normálního člověka příliš silný, takže může být překonán pouze tehdy, je-li oslaben, chabý, hypoplastický nebo jinak narušen patologickým procesem. V patologizujícím pojetí sebevraždy neúměrně dominuje biologizující přístup, který problém sebevraždy redukuje na bionegativní složky a v podstatě anuluje psychologické, sociální, kulturní, filozofické a axiologické předpoklady suicidálního jednání.

NOVÉ POJETÍ PSYCHOLOGICKÉHO VÝZKUMU SEBEVRAŽDY

Stále větší počet odborníků (zejména psychiatrů) připouští možnost, že sebevražedné jednání se vyskytuje i u jedinců bez patrných známek psychické nebo somatické poruchy.²⁾ Také v naší koncepci pracujeme s předpokladem tzv. **bilanční sebevraždy**. Za bilanční považujeme sebevraždu, kterou provede osoba — v podstatě normální — na základě rozumové úvahy, jako jistou bilanci dosavadního života a zvážení jeho kladných a záporných vyhlídek. Lze ji považovat za sebevraždu v nejvlastnějším smyslu, protože její motivační struktura odráží v nejrozvinutější podobě jedincův postoj ke sféře hodnot, zejména k hodnotě vlastního života. Právem lze proto hovořit o „psychologické sebevraždě“. Člověk si v průběhu života vytváří vlastní systém hodnot, který

¹⁾ Dubitscher, F.: Der Suizid. Historisches Überblick. In: Zwingmann, Ch. (ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., 1965, s. 3—12; Ellenberger, H.: Der Selbstmord im Lichte der Ethno—Psychiatrie. In: Zwingmann, Ch. (ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., 1965, s. 201—213.

²⁾ Viz např. Boor, W. de: Neuere Arbeiten über Psychologie und Psychopathologie des Selbstmordes und der Selbstbeschädigung. In: Zwingmann, Ch. (ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., 1965, s. 13—32; Zwingmann, Ch. (ed.): Selbstvernichtung, Frankfurt a. M., 1965; Prokůpek, J.: Suicidální chování a psychiatrická diagnostika. In: Čs. psychiatrie, roč. 70, 1974, č. 6, s. 351—355.

pro něho ve svých konečných důsledcích reprezentuje smysl života. Prožitek „smyslu“ je pak energizujícím základem jeho sebeuvědomovacích (individuálních), seberealizačních a sebehodnotících tendencí a postojů. Tento hodnotový systém zpětně ovlivňuje biologickou složku, a tedy i pud sebezáchovy. Bilanční sebevražda nás tak odkazuje k jednomu důležitému aspektu lidského života — ke smysluplnosti. Konkrétním výrazem smysluplnosti je určitá hierarchie hodnot; její narušení nebo radikální změna může u individua vyvolat suicidální tendence.

Je zřejmé, že slovo „sebevražda“ je sběrným pojmem, který označuje **důsledek, závěr** rozmanitých procesů biologického, psychického a sociokulturního rázu, procesů často značně odlišných svou etiologií, vývojem a průběhem. Míra a závažnost podílu těchto dílčích komponent na vzniku a průběhu suicidálního jednání mohou být adekvátně objasněny teprve tehdy, známe-li **motivační suicidální strukturu** v celém jejím rozsahu, tj. především **vývojově**, a vzhledem ke konkrétním **smysluplným okolnostem suicidantova života**.

Současný výzkum sebevraždnosti je však silně ovlivněn tzv. aktua-
listickým pojetím, tj. tendencí analyzovat především vnější projevy suicidálního jednání a okolností, které bezprostředně souvisely s provedením činu. Studium bezprostředně provokujícího činitele („spouštěče“) často zabraňuje hledání skrytých bazálních příčin sebevraždy. Jinými slovy: malá pozornost je věnována **presuicidálnímu vývoji**, který — zejména v případě bilanční sebevraždy — může probíhat dlouhou dobu, léta, ba desetiletí. Z psychologického hlediska proto musíme považovat sebevražedný čin (tentamen i dokonanou sebevraždu) pouze za závěrečný znak předchozího dlouhodobějšího procesu. Význam tohoto znaku může objasnit pouze **retrospektivní analýza motivační struktury**. Právě tato okolnost nás vedla ke snaze nezůstat u vnějších, byť třeba snadno navzájem srovnatelných indicií sebevraždy, nýbrž pokusit se objasnit její hlubší motivační pozadí.

Suicidální motivaci však lze jen obtížně rekonstruovat bez zřetele k **subjektivním prožitkům sebevraha**. Tuto okolnost považujeme za zcela základní a výchozí pro psychologický výzkum sebevraždy. Smrt je v existenciálním horizontu lidského života událostí, jejíž totální důsledky — konkrétní i metafyzické — jsou nesrovnatelné s jakoukoli jinou životní událostí. Vědomí smrti, zániku je neodmyslitelným obsahem psychického života člověka, jeho reflexe. Z toho důvodu problém svobodně volené smrti nemůže být studován pouze „zvenčí“, nýbrž právě z aspektu palčivě frustrujícího osobního prožitku.

I když se obsah motivační struktury může při zběžném pohledu jevit jako neobyčejně pestrý, lze jej posléze převést na jediného jmenovatele: **hodnotovou sféru** (zejména hodnotový prožitek vlastního „já“ — sebehodnocení). U člověka existuje úzká souvislost mezi sebezáchovnými a sebehodnotícími tendencemi; proto také smysl života nemůže být konstituován bez hodnotového postoje k vlastní osobě.

Současný psychologický, psychiatrický a mnohdy i sociologický výzkum sebevraždnosti je v převažující míře zaměřen na postižení určitých psychických, zejména osobnostních vlastností, které ve svém konečném určení jsou pojímány jako predispoziční nebo provokující terén suicidálního jednání. V psychologii se v této souvislosti užívá běžných metodik pro výzkum osobnosti, pro frustrační toleranci, sociální adaptabilitu apod. Uplatnění uvedených technik vedlo mimo jiné ke snaze

vypracovat speciální výzkumný prostředek k postižení „suicidálního rizika“.³⁾

O těchto výzkumných přístupech lze obecně říci, že jejich prostřednictvím se hledají kauzální vztahy mezi rozmanitými faktory biologického, psychologického a sociálního rázu — a sebevraždou. Vychází se z předpokladu a modelu unilineární kauzální závislosti. Avšak u složitých sociokulturních jevů — a sebevražda k nim jednoznačně patří — „jednolinkový“ vztah mezi předpokládanou výchozí příčinou a pozdějším následkem neexistuje. Mezi oběma kauzálními body leží mnoho (objektivně často nepostihnutečných a nepostřehnutelných) mezičlenů, které však mohou podstatně ovlivnit výsledný fenomén. Jde o složitý a dosud málo objasněný problém **alternativnosti**: v některých případech a situacích ztrácí (předpokládaný) suicidální faktor svoji váhu, ustupuje do pozadí, v jiných případech naopak jeho „suicidální potenciál“ roste.

Výzkumné přístupy, vycházející z tohoto tradičního přírodovědně pojatého kauzálního modelu, mohou proto posloužit psychologickému zkoumání sebevraždnosti pouze jako „plošný“ průzkum suicidálního terénu. V tomto smyslu mají svoji rámcově informativní hodnotu; postižují fenomén sebevraždy v jeho vnějších projevech a vztazích, nejsou však schopny objasnit vnitřní prožitkový zápas sebevraha o vlastní život. Sebevraždnost jako výzkumný problém musí být pochopitelně předmětem objektivního zkoumání, avšak bez znalosti a analýzy sebevrahových subjektivních prožitků ztrácí nejdůležitější — právě psychologickou — dimenzi.

Prožitkové komponenty suicidálního vývoje jsou však většinou obtížně postižitelné metodickými prostředky tradičně pojatého psychologického výzkumu. Navíc většina (zachráněných) sebevrahů nerada sděluje informace o svých suicidálních tendencích nebo není schopna je diferencovaně vyjádřit z perspektivy dlouhodobého vývoje. V našem projektu jsme se rozhodli výzkumně využít **osobních dokumentů sebevraha** (zejména deníků, dopisů a jiného autobiografického materiálu), jejichž obsah nám může mimořádným způsobem přiblížit prožitkovou oblast postiženého. Navíc tento materiál lze studovat i u dokonaných sebevražd — retrospektivní analýzou. Osobní dokument umožňuje poznání individua v konkrétnosti jeho životních projevů, informuje psychologa o způsobech, jimiž subjekt chápe a hodnotí svůj život, usnadňuje badateli vhled do suicidantova prožitkového světa v jeho konkrétních vývojových proměnách a umožňuje získat jiným způsobem nesnadno přístupné informace o suicidálním vývoji a o proměně hodnotových postojů sebevraha v tomto vývoji. Je zde však jedna praktická obtíž: v běžné populaci jsou osobní dokumenty poměrně vzácné.

Jestliže se tedy osobní dokumenty (zejména deníky) vyskytují u běžné populace vzácně a obtížně se získávají, tvoří tento materiál — obecně i vzhledem k sebevraždě — u umělců, filozofů a dalších tvořivě se projevujících jedinců rozsáhlý a poměrně snadno přístupný materiál. Jaspers (1965)⁴⁾ dovozuje, že vskutku životné dokumenty máme pouze

³⁾ Viz např. Devries, A. G.: A potencial suicide personality inventory. In: Psychol. Rep. 18, 1966, č. 3, s. 731—738; Pöldinger, W.: Die Abschätzung der Suizidalität. Eine medizinisch—psychologische und medizinisch—sociologische Studie. Bern, Stuttgart, Huber 1968.

⁴⁾ Jaspers, K.: Allgemeine Psychopathologie. 8. vyd. Berlin—Heidelberg—New York, Springer 1965.

od historicky významných osobností. Zejména u slovesných umělců jsou tzv. tvůrčí deníky a z introspekce získané údaje o vlastních postojích a hodnotových soudech běžným pomocníkem autorovy tvůrčí činnosti. Umělec je přímo profesionálně zainteresován na podrobném sledování svých duševních stavů a pochodů, neboť na jejich optimální funkčnosti závisí vypracování proponovaného díla.

V osobních dokumentech těchto tvůrčích jedinců je však zachyceno ještě něco psychologicky podstatnějšího. V pozadí tvůrčích deníků a ostatních osobních dokumentů stojí snaha objektivovat, učinit přehlednými (tedy smysluplnými) všechny ty složky osobnosti a ty psychické procesy, na nichž závisí „hodnotová homeostáza“ autora. Nejen tedy v díle, nýbrž i v osobních dokumentech objektivuje tvůrčí jedinec svoji představu životních hodnot. Z obdobných, byť méně „profesionálních“ důvodů si píše deník i „netvůrčí“ jedinec, zejména takový, jehož psychická rovnováha je nějakým způsobem narušena. Není proto náhodné, že značná část osobních dokumentů se obsahově rekrutuje z oblasti patologie, čehož bohatě využívá zejména patografie.

V naší koncepci vycházíme z předpokladu — obecně pojato — že v tvůrčím procesu zaměřuje umělec psychickou aktivitu nejen navenek, k vytvoření určitého uměleckého díla, nýbrž i dovnitř, k vlastním subjektivním prožitkům. Každá psychická činnost směřující k objektivaci díla má tedy u tvůrčího jedince prožitkovou paralelu, v níž vystupují do popředí hodnotově a emociálně podmíněné autokreativní komponenty osobnosti. Navenek zaměřená činnost a autokreativní seberealizační a individuační pochody se navzájem podmiňují. Subjektivně prožívaná hodnota (či naopak ne—hodnota) díla se tak stává prototypem autorova hodnocení („hodnoty“) vlastního života. V každé tvůrčí činnosti je proto v nějaké formě zašifrován způsob, jímž tvůrce hledá a váží vlastní smysl života. Je nasnadě, že u tvořivě se projevujících jedinců, kteří mají narušenu hodnotovou rovnováhu, je jejich tvůrčí aktivita prostředkem, jak hodnotové rovnováhy znovu nabýt. V tomto smyslu správně poznamenává Fernandez, že „dílo je nejen výraz, nýbrž i kompenzace“.⁵⁾ Studujeme-li proto tvůrčí proces z hodnotového aspektu, odhalí se nám psychické mechanismy, jimiž autor čerpá „materiál“ pro vlastní prožitkovou sféru hodnot. Proto je analýza sebevrahových tvůrčích projevů tak důležitá pro objasnění suicidálního vývoje. Tvůrčí projev, jeho ideové pozadí, jistým způsobem reprezentuje hodnotový systém, který působí buď podpůrně, nebo brzdivě na průběh suicidálních tendencí a určuje směr dalšího suicidálního vývoje.

Jestliže u tvůrčích jedinců bez suicidálních tendencí je základní životní hodnotová složka překryta jinou, obsahově pestrou tematikou, vystupuje u sebevraha hodnotový aspekt z pochopitelných důvodů do popředí. Není totiž myslitelné, že by se závažná tematika vlastní dobrovolné smrti objevila v sebevrahově tvorbě pouze okrajově. Proto také jsou zejména v umělecké literatuře, v osudech literárních postav, anticipovány (často velmi podrobně) důležité prvky suicidálního chování (motivace, proměna životních hodnot, některé okolnosti provedení samotného činu), které později autor realizuje ve vlastní sebevraždě.

⁵⁾ Fernandez, D.: *L'échec de Pavése*. Paris, Grasset 1967, s. 8.

Navrhovaný projekt znovu otevírá po desetiletí zakazovaný přístup, vycházející z teorie a metodologie duchovnědné psychologie a s ní inspirativně spojené psychologie existenciální a humanistické; využívá rovněž některých podnětů hermeneutiky, psychologie umění (zejména biografického a patografického přístupu) a kulturní antropologie. Filozoficky je zaměřen na personalismus, existencialismus a — obecněji — na filozofii člověka (zejména ve smyslu W. Diltheje, K. Jasperse a M. Schelera).

Pro výzkum dlouhodobě probíhající suicidální motivace, v níž spatřujeme centrální téma našeho výzkumného úkolu, volíme **komparativní analýzu biografického materiálu (osobních dokumentů) a literárního i filozofického díla** tvůrčích osobností s vážnými suicidálními tendencemi. Konkrétně půjde o psychologickou analýzu biografického materiálu a uměleckého i filozofického díla spisovatele a filozofa Ladislava Klímy (1878 — 1928), doplněnou dílčími analýzami dalších literárních umělců — suicidantů (H. Kleista, J. Londona, Kl. Manna, E. Hemingwaye, C. Pavése).

Realizace výzkumného úkolu předpokládá:

1. Kritické zhodnocení současných hlavních pojetí výzkumu sebevraždy: přístupu medicínského (psychiatrického), sociologického a psychologického.
2. Objasnění funkce hodnotových postojů v dlouhodobě probíhajícím suicidálním vývoji, a to prostřednictvím komparativní analýzy „života a díla“ suicidálně jednajících tvůrčích jedinců.
3. Studium tvůrčího procesu v jedné z jeho málo objasněných funkcí — ve funkci hodnotové. Na specifickém terénu sebevražedných tendencí tvůrčích jedinců bude řešena obecněji koncipovaná otázka úlohy tvůrčí objektivace a její antropologické funkce u osobnosti v mezní životní situaci.

Souhrnným cílem výzkumného úkolu je vypracování **psychologické koncepce sebevraždy tzv. bilančního typu** a ověření možnosti studia suicidální motivace prostřednictvím analýzy osobních dokumentů a díla tvůrčích literárních umělců.

Další literatura u autora.

SOUHRN

V článku je podán informativní souhrn výzkumné koncepce úkolu, který autor řeší v rámci uděleného grantu „Psychologie sebevraždy“. Navrhovaná koncepce vychází z předpokladu tzv. bilanční sebevraždy, tj. autodestruktivního činu, který provede osoba v podstatě normální na základě rozumové úvahy, jako bilanci svého dosavadního života. Pro psychologický výzkum sebevraždy je nejvhodnějším objektem studia dlouhodobě probíhající presuicidální vývoj se strukturovanou suicidální motivací, jak se s ní setkáváme právě u bilanční sebevraždy. Centrální význam je v suicidálním vývoji příkládán motivační struktura a v jejím rámci mechanismům hodnocení (sebehodnocení).

Za výzkumný prostředek ke studiu suicidální motivace si autor zvolil metodu komparativní analýzy biografického materiálu (zejména deníků) a uměleckého, popř. i filozofického díla tvůrčích osobností se suicidálními tendencemi. Metodika má postihnout osobnostní presuicidální vývoj sebevraha včetně objektivace jeho vnitřních prožitků v uměleckém nebo filozofickém díle. Jde o netradičně pojatou modifikaci biografického a patografického přístupu. Metodika bude uplatněna v analýze konkrétních tvůrčích osobností se suicidálními tendencemi, zejména u literáta a filozofa Ladislava Klímy (1878—1928) a na dalších umělcích—suicidantech (H. Kleistovi, J. Londonovi, Kl. Mannovi, E. Hemingwayovi, C. Pavésovi).

Souhrnným cílem výzkumného úkolu je vypracování psychologické koncepce sebevraždy tzv. bilančního typu a ověření možností psychologického výzkumu suici-

dální motivace prostřednictvím komparativní analýzy „života a díla“ tvůrčí osobnosti se suicidálními tendencemi.

Vážená kolegyně, vážený kolego,

firma Vadim si Vám dovoluje nabídnout Test barevně sémantického diferenciálu (TBSD), ve verzi pro dospělé osoby, I. díl. Jde o projektivní test osobnosti, který má za sebou 20 let vývoje a ověřování platnosti testy organicity, ROR a jinými psychologickými metodami. Lze ho užít všude tam, kde je třeba diagnostikovat osobnost, a to i u osob se subnormním IQ nebo u lidí se sníženými verbálními schopnostmi nebo neochotou ke slovní komunikaci. TBSD můžete použít u normální populace i u psychiatrických pacientů, při matřimoniální a forensní diagnostice. Test odkrývá pokusy o simulaci, dissimulaci a agravaci. Další výhodou testu je poměrně snadné vyhodnocování a skupinové snímání u osob, které jsou schopny samostatné práce. K vyhodnocování testu si můžete objednat program na PC a počítáme s organizováním školení k TBSD v letních měsících.

Firma Vadim nabízí TBSD výhradně psychologům nebo psychiatrům, kteří užívají psychologické metody.

Objednávku zašlete na adresu: VADIM — PhDr. H. Kolářová
370 05 České Budějovice
Na zlaté stoce 10